

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת עקב, תשס"ד
מספר 560מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

והיה עקב תשמעון - בזמן שישראל עושין רצונו של מקום

פרשתנו פותחת בפסוק: "והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה ושמרתם ועשיתם אתם, ושמר ה' א-להיך לך את הברית ואת החסד אשר נשבע לאבותיך" (ז:יב). להלן נבקש לבחון את המילה "עקב", שהיא נדירה למדי והקשרה בפסוק אינו נהיר.

רש"י מפרש על אתר: "אם המצוות הקלות שאדם דש בעקביו תשמעון". רש"י סובר, אפוא, כי מדובר במשפט תנאי: אם תשמרו את "עקב" - היינו המצוות הקלות - אזי יתקיים המשך הפסוק "ושמר ה' א-להיך לך את הברית ואת החסד אשר נשבע לאבותיך". אם כך, המשכו של החלק הראשון בפסוק ("את המשפטים האלה ושמרתם ועשיתם אתם") נראה מיותר, חוזר על עצמו ובעייתי גם מבחינה תחבירית.

אונקלוס ער לקושי הלשוני והענייני ובוחר לפרש בדרך אחרת. "עקב" מבחינתו הוא חלף, תמורה. וכאן משפט התנאי ברור יותר: חלף/תמורת שמיעתכם את הדינים האלה ושמירתם, תהיה התוצאה: "ושמר ה' א-להיך לך" וגו'. מידה כנגד מידה. אך גם פירושו של אונקלוס מעלה קשיים, כפי שיפורט בהמשך.

הרמב"ן, המודע לקשיים שבשני הפירושים דלעיל, מוסיף נדבכים נוספים: "טעם עקב כמו בעבור וכן 'עקב אשר שמע אברהם בקלי' (בר' כו:ה). גם פירוש זה, כמו פירושו של אונקלוס, יוצר קושי: מדוע מגיע שכר בעבור שמירת המשפטים בלבד? היכן שאר נשואי השמיעה והשמירה - התורות, החוקים והמצוות? בשל קושי זה הולך הרמב"ן בעקבות רש"י ואומר: "והזכיר הכתוב המשפטים (ולא שאר העניינים) - אולי יזהיר במשפטים קלים כדיני ממונות שלא יבזו אותם". החשש הוא, כי הציבור עלול להיכשל ולזלזל דווקא בעניינים הללו, הקלים יחסית, ועל כן ההדגשה היא דווקא על המצוות הקלות. בתמורה ניתנת הבטחה על שמירת הברית והחסד מצד הקב"ה.

הואיל ופירושו של רש"י בעייתי, כמוסבר לעיל, מביא רמב"ן פירוש נוסף: "והמפרשים אמרו כי טעם 'עקב' שכר באחרית, וכן: 'בשמרם עקב רב' (תה' יט:יב) יאמר, והיה אחרית תשמעון המשפטים ותשמרו אותם וישמור ה' לך את הברית והחסד ואהבך". לדעתי, מעדיף רמב"ן פירוש זה על קודמיו ועל כן הוא מביא הוכחות לכך כי תחילת כל דבר הוא "ראש" ואחרית כל דבר "עקב".¹ כלומר הפירוש הוא: יהיה לכם שכר באחרית, בסוף, בתנאי שתשמרו את המשפטים, ומלבד זאת, הקב"ה ישמור לכם את הברית ואת החסד.²

¹ הדברים עולים בקנה אחד עם הנאמר במדרש "שוחר טוב" על פרק צ"ב בתהילים, וזה כנראה מקורו של הרמב"ן "צדיק כתמר יפריח": אמר ר' יצחק בר אדא מה התמרה צילה רחוק ממנה, כך צדיקים שכרן רחוק מהן עד לעולם הבא, שנאמר: "והיה עקב תשמעון".

² עניין זה מופיע באופן דומה בדברים רבה (ליברמן) פר' עקב עמ' 76: "לפיכך הוא מצווה לישראל ואמר להם: כל מצוות שאתם עושים בעו"ז, אל תבקשו שכרם מיד שנאמר: 'יד ליד לא ינקה רע' (משלי יא:כא), ואמתי נוטלין שכרם? בעקב שנא': 'והיה עקב תשמעון'."

ברם אף זה פירוש מוקשה, הן מהבחינה התחבירית והן מכיוון שנראה שהתמורה מופיעה פעמיים: בתחילת הפסוק במילה "עקב" - שכן באחרית, ובסופו - שמירת הברית והחסד.

כנראה שבשל קושי זה לא נחה דעתו של רמב"ן והוא מביא את פירושו של אונקלוס: "עשאו לשון סיבוב, נגזר מן: 'והיה העקב למישור' (יש' מ:ד) הדרך המעוקל ההולך סביב סביב וכן 'עקבה מדם' (הושע ו:ח) מסובבת ומוקפת". רמב"ן מסכים עם פירושו של אונקלוס ואומר: "ויפה פירש... וכן על דעתי", ומביא דוגמאות לכך ש"עקב" עניינו גלגולים וסיבות, כמו גם בלשון חז"ל: "באים עליו בעקיפין" (בבלי, בבא קמא ק"ג, ע"א), שמשמעו בסיבות וגלגולים כמו "עקיבין". הב' והפ', שהן מאותה משפחת הגאים - מתחלפות ביניהן.

ראינו כי רמב"ן מתחבט בפרשנותה הנכונה של המילה "עקב" ובהקשרה כאן, ומביא לפנינו קשת רחבה של פרשנויות שלכל אחת מהן בעייתיות משלה.

בניסיון לבחון מהי אכן הפרשנות הנכונה, שואל בעל "משכיל לדוד", ר' דוד פארדו, מדוע נדחק רש"י לפרש מה שפירש, בחריגה גמורה מפשוטו של מקרא ובשונה ממה שפירש בפסוק "עקב אשר שמע אברהם בקולי" (בר' כו:ה)?

בעל ה"שפתי חכמים" אומר בעקבות הרא"ם, גדול פרשני רש"י, כי רש"י נדחק לפרש כך מכיוון שאי אפשר לפרש את המילה "עקב" כ"בעבור", "יען" או "אם", שכן אצל אברהם מדובר היה בדבר שהוא ודאי וכבר התרחש בעבר. אברהם כבר שמע בקול ה', ועקב כך מגיע לו שכר. ברם "והיה עקב תשמעון" מוסב אל העתיד, ולא ניתן לומר "ודאי שישמעו", שכן הכול בידי שמים חוץ מיראת שמים. יתר על כן, ראוי היה לכתוב 'והיה אם תשמעון' ולא "עקב תשמעון" כפי שמופיע בפרשת כי תבוא: "והיה אם שמוע תשמע" (דב' כח:א).

ה"משכיל לדוד" מפרש:

לא ידענא מנ"ל להרב הך כללא (היינו שעקב במשמעות של בעבור מוסב רק על העבר) ותו: דהרי בפרשה זו עצמה מצינו 'עקב לא תשמעון בקול ה' א-להיכם' (דב' ח:כ) והתם נמי הוא לעתיד! והוא מסופק דשמא יהיו צדיקים ואפ"ה כתיב 'עקב', ולא פירש בו רש"י מידי וממילא קאי נמי על מ"ש הרב דבק טוב שדיוקו והכרחו דרש"י דהך קרא לא דמי לההוא דאברהם דכתיב 'אשר' והכא לא כתיב 'אשר'.

לפי פירוש זה, הסיבה שבעטייה לא ניתן להשוות את פסוקנו לפסוק האמור אצל אברהם היא, משום חסרונה של מילת היחס "אשר" בפסוק שבפרשתנו.

ואולם לפי ה"משכיל לדוד" עיקר הטעם שרש"י לא פירש כשאר הפירושים, ודבק בפירושו עפ"י המדרש, הוא שרק פסוק אחד קודם פסוקנו, בפסוק האחרון של פרשת ואתחנן, נאמר: "ושמרת את המצוה ואת החקים ואת המשפטים אשר אנכי מצוך היום לעשותם" (דב' ז:יא). אם כן היה לו לכתוב בפסוקנו, שהוא סמוך לו: "והיה עקב תעשון כן ושמר ה' א-להיך לך" וכו'. מה בא, אפוא, הפסוק להוסיף במילים "את המשפטים האלה ושמרתם ועשיתם אתם"? והרי לכאורה זוהי חזרה על הפסוק הקודם? ולכן אומר רש"י שדווקא פשוטו של מקרא מחייב את הפירוש הנראה, לכאורה, כדרש, ויש להיות זהירים לא רק בקיום כל מערך המצוות, החוקים והמשפטים המנויים בפסוק הקודם, אלא יש להדגיש דווקא את קיום המצוות הקלות שאדם דש אותן בעקביו.

לאחר שעמדנו על הקשיים הקיימים בפרשנויות השונות על "והיה עקב", ברצוני להוסיף נדבך נוסף. מקריאה פשוטה של הטקסט נראה כי מדובר במשפט תנאי: והיה עקב תשמעון - אם תשמעון, אם תעשון - ושמר ה' א-להיך לך את הברית ואת החסד. מאידך גיסא: אם לא תעשו/תקיימו - לא תזכו לקיום הברית מצד הקב"ה.

על רקע זה התפתחה צורת ביטוי מיוחדת הבאה ליישב סתירות לכאורה, העולות מהפסוקים עצמם. היא מופיעה בתלמודים, חוזרת ונשנית בשינוי נוסח במדרשים ובמקורות מאוחרים יותר, ונותנת פתרון בדומה ל"והיה עקב": אם אתם פועלים באופן מסוים - יהיה כך, ואם לא - יהיה אחרת. הדבר הראוי לציון הוא שחלק ניכר מהאמרות הללו נסמך על פסוקים מפרשתנו. להלן מספר דוגמאות:

1. כיצד הם עומדים? ר' יוחנן ור' אלעזר. חד אמר פניהם איש אל אחיו, וחד אמר פניהם אל הבית. מאן דאמר פניהם איש אל אחיו דכתיב 'ופניהם איש אל אחיו' (שמ' כה:כ), ומאן דאמר פניהם אל הבית דכתיב 'ופניהם אל פני הבית'. ולמאן דאמר ופניהם איש אל אחיו,

והא כתיב ופניהם אל פני הבית? לא קשיא: כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, כאן בזמן שאין ישראל עושין רצונו ש"מ.³

2. כתוב אחד אומר: "תמיד עיני ה' א-להיך בה", (דב' יא: יב) וכתוב אחד אומר "המביט לארץ ותרעד, יגע בהרים ויעשנו" (תה' קד: לב). כיצד יתקיימו שני כתובים הללו? כשישראל עושים רצונו של מקום ומוציאין מעשרותיהן כתיקונן, תמיד עיני ה' א-להיך בה מראשית השנה ועד אחרית השנה ואינה ניזוקת כלום. בשעה שאין ישראל עושין רצונו של מקום ואינן מוציאין מעשרותיהן כתיקונן - המביט לארץ ותרעד.⁴

3. היה רבי יהודה אומר משל למה"ד? למלך שהיו לו שני אפטרופין במדינה והשלים להם את שלו ומסר להם את בנו. א"ל כל זמן שבני עושה רצוני היו מעדנין ומפנקין אותו ומאכילין ומשקין אותו וכשאינן עושה רצוני אל יטעום כלום משלי. כך בזמן שישראל עושים רצונו של מקום מה כתיב 'יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים' וגו' (דב' כח: יב), וכשאינן עושין רצונו של מקום מה כתיב בהם 'ועצר את השמים' וגו' (דב' יא: יז).⁵

4. 'יתן ה' א-להיכם על פני כל הארץ אשר תדרכו בה' (דב' יא: כה), למה נאמר? לפי שנאמר 'שלוש פעמים בשנה יראה' וגו' (שם' כג: יז). שמא יאמרו ישראל הרי אנו עולין להשתחוות מי משמר לנו את ארצנו? א"ל המקום עלו ושלכם אני שומר, שנאמר: 'לא יחמד איש את ארצו' (שם' לד: כד). אם בעיניו אינו חומדה כיצד הוא בא ליטול נכסים ובהמה? וכן אתה מוצא בישראל כשהן עושין רצונו של מקום. מה אמר נעמן לאלישע: 'ולא יתן נא לעבדך משא צמד פרדים אדמה' (מל"ב ה: יז). והרי דברים קל וחומר: אם עפר הרי הוא מתירא ליטול מארץ ישראל שלא ברשות, כיצד הוא בא ליטול נכסים ובהמה?⁶

5. 'ועמדו זרים ורעו צאנכם'. בזמן שישראל עושים רצונו של מקום מלאכתם נעשית על ידי אחרים שנאמר: 'ועמדו זרים ורעו צאנכם' (יש' סא: ה). אבל בזמן שאין ישראל עושים רצונו של מקום, מלאכתם נעשית על ידי עצמם שנאמר 'ואספת דגנך' (דב' יא: יד), ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידם שנאמר 'ועבדת את איביך' (דב' כח: מח), כתוב אחד אומר: "ששת ימים תעשה מלאכה" (שם' לה: ב) וכתוב אחד אומר "ששת ימים תעבד" (שם' כ: ח) כיצד יתקיימו שני מקראות הללו? אלא כשישראל עושים רצונו של מקום: ששת ימים תיעשה מלאכה - מלאכתן נעשית על ידי אחרים, וכן הוא אומר 'ובני נכר אכריכם וכרמיכם' (יש' סא: ה). וכשאינן ישראל עושים רצונו של מקום, ששת ימים תעבד - על ידי עצמך. ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידם שנאמר: 'ועבדת את איביך' (דב' כח: מח).⁷

חז"ל השתמשו בדוגמאות אלה ובדוגמאות רבות נוספות בדרך מתודולוגית, תוך הרבצת לקח לשומעיהם.

³ ילקוט שמעוני, מלכים רמז קפ"א ד"ה 'והבית אשר ברא שלמה'. ובמקביל: בבלי בבא בתרא צט, ע"א.

⁴ ירושלמי, ברכות פר' ט ה"ב. ובמקביל ספרי דברים פס' מ' ד"ה 'תמיד עיני'.

⁵ ילקוט שמעוני ישעיהו, רמז שפ"ז ד"ה 'בימי עזיחה יותם'. ובמקביל ילק"ש פר' עקב רמז תתס"ח ד"ה 'ועצר את השמים'. משל דומה על אותם פסוקים, ילק"ש רמז תתס"ד ד"ה 'אמר רב יהודה'. "רבי שמעון בן יוחאי אומר משל למלך שהיו לו בנים ועבדים הרבה והיו ניזונין ומתפרנסין מתחת ידו ומפתח של אוצר בידו. כשהן עושין רצונו הוא פותח את האוצר והן אוכלין ושבעין וכשאינן עושין רצונו הוא נועל את האוצר והן מתים ברעב. כך ישראל: כשעושין רצונו של מקום מהו אומר 'יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים', וכשאינן עושין רצונו של מקום מהו אומר 'וחרה אף ה' ועצר את השמים'. ראה במקביל ספרי דברים פר' עקב פסקה מ' ד"ה 'רבי שמעון בן יוחאי'.

⁶ ילקוט שמעוני פר' עקב תתע"ה ד"ה: "לא יתייצב איש בפניכם".

⁷ ילקוט שמעוני ישעיהו רמז תק"ד ד"ה: "לשום אבלי ציון" ובמקביל ילק"ש פר' עקב רמז תתס"ג 'ואספת דגנך': רבי חנינא בר פפא רמי: כתיב 'לכן אשוב ולקחתי דגני בעתו ותירושיו במועדו' וכתוב 'ואספת דגנך ותירושך ויצהרך'? לא קשיא, כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום כאן בזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום. ובמשל דומה ילק"ש תהילים רמז תרט"ו תנו רבנן: 'ואספת דגנך' מה ת"ל? לפי שנאמר: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפך, והגית בו יומם ולילה' יכול דברים ככתבן? ת"ל 'ואספת דגנך' תנהוג בהם מנהג דרך ארץ דברי ר' ישמעאל. רשב"י אומר אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה, תורתו אימתו נעשית? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי אחרים שנאמר 'ועמדו זרים ורעו צאנכם', ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית על ידי עצמן שנאמר 'ואספת דגנך'. ולא עוד, אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידם שנאמר ועבדת את איביך". ובמקביל ספרי דברים עקב פסקה מ"ב ד"ה 'ואספת דגנך'.

אומרים חז"ל: אתם סבורים כי "לא יחמד איש את ארצכם" (שמ' לד: כד)? אראה לכם - אומר הקב"ה - כי יהיו מצבים שכל העולם יחשוק בארצכם. מאידך גיסא, יהיו מקרים אחרים שאפילו שרי צבא חזקים, ממדינות חזקות, יירתעו מלפגוע בארצכם וייטלו רשות מכם גם על מנת לקחת מעט אדמה מהארץ.

הסתירה המפורסמת באשר לכיוון פניהם של הכרובים באה להשמיע לקח: מצב הכרובים הניצבים על ארון הברית במקדש והקשר ביניהם הם בבואה לקשר שבין עם ישראל לקב"ה: כשהם עושים רצונו - "ופניהם איש אל אחיו" (שמ' כה: כ). אלא שמצב זה כלל אינו מובטח. כשאינם עושים רצונו - "ופניהם אל ההיכל".

אין כאן סתירה בין כתובים אלא תיאור מציאויות שונות. אני סבור כי לא בכדי מביאה שיטה חינוכית זו פסוקים רבים מפרשתנו, יותר מאשר מכל פרשה אחרת. הבסיס להפעלת דרך לימוד זו, מקורו, לענ"ד, בתנאי המופיע בפרשתנו: "והיה עקב תשמעון" ולעומתו "עקב לא תשמעון בקול ה' א-להיכם" (דב' ח: כ). ולוואי ונזכה תמיד לשכר ולתמורה המובטחת לאלה העושים רצונו של מקום.

עו"ד ישראל ש' אדלר

כפר-

סבא